

А. Т. БРАЙЧЕВСЬКА

ДО ВИВЧЕННЯ ЮВЕЛІРНОГО РЕМЕСЛА У НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я В ПЕРШІ СТОЛІТТЯ НАШОЇ ЕРИ

Виробництво різного типу металевих прикрас було однією із найбільш розвинутих галузей ремесла у слов'янських племен Середнього Подніпров'я в I. тис. н. е. В літературі існує думка про появу у цієї групи племен спеціалістів-ремісників, що займалися художнім литтям із бронзи і срібла, починаючи з VI—VII ст. н. е.¹ Дійсно, V—VIII ст. н. е. є періодом великого розквіту і піднесення ювелірного ремесла у племен Середнього Подніпров'я, про що свідчать знайдені на цій території численні «антські» прикраси, які показують високу майстерність і оригінальний стиль древніх майстрів. Разом з тим археологічні матеріали вказують на початок піднесення місцевого ювелірного ремесла та зародження спеціалістів по виготовленню металевих прикрас в цій галузі ще в попередні часи, принаймні з рубежу н. е.

При вивченні певної галузі ремесла велике значення звичайно мають сліди ремісничого виробництва, зокрема залишки древніх майстерень. На жаль, у Середньому Подніпров'ї поки що не вдалося відкрити ранньослов'янські майстерні для виробництва металевих прикрас, які б добре збереглися. Проте в минулі роки були здобуті деякі матеріали, зв'язані з місцевим виробництвом металевих речей. Зокрема значний інтерес становлять знахідки в с. Гришинці, Канівського району, Черкаської області. Виявлені тут матеріали досі лишаються розрізненими. Тим часом в археологічній літературі цей пункт не раз згадувався як місце майстерні для виготовлення прикрас².

Тому вважаємо за доцільне подати нижче докладний опис знахідок із с. Гришинці.

Село Гришинці та його околиці дуже багаті пам'ятками давніх часів. Із цього місця походить велика кількість предметів різних епох, які були в колекціях В. В. Хвойки, М. Я. Тарновського і О. О. Бобринського. Значна колекція речей із с. Гришинці була виставлена на виставці XI археологічного з'їзду. Більшість предметів із Гришинців належить до числа випадкових придбань, частина з них здобута під час розкопок. В цьому пункті проводились розкопки курганів епохи бронзи і скіфських М. Я. Тарновським і Е. А. Зноско-Боровським. Судячи із згадок у каталозі XI з'їзду, в Гришинцях розкопувались і слов'янські кургани. Роз-

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 85.

² Є. В. Махно, Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу, Археологія, IV, 1950, стор. 75; М. Ю. Брайчевський, Антський період в історії східних слов'ян, Археологія, VII, 1952, стор. 26; А. Т. Брайчевська, К вопросу о ремесле культуры полей погребений, КСИА, в. 2, 1953, стор. 21—22; В. П. Петров, Зарубинецкий могильник, МИА, № 70, стор. 55.

відкою Т. С. Пассек у 1945 р. в с. Грищинці та його околицях були виявлені два трипільські поселення, знахідки епохи бронзи, два скіфські селища та група курганів, ранньослов'янське поселення з ліпною керамікою, слов'янські городище та селище³.

На виставці XI археологічного з'їзду в Києві експонувалась велика кількість предметів із Грищинців⁴. В «Каталозі виставки XI археологічного з'їзду» згадуються численні предмети різного часу — кам'яного та бронзового віку, скіфського періоду, епохи «переселення народів», слов'янських часів. Перелічені в каталозі предмети частково являють собою випадкові знахідки, частково походять з курганів.

Звернімось до знахідок, згаданих у розділі «Древності часу переселення народів». В цьому розділі наведено більш як 50 знахідок⁵: бронзова масивна фібула римського провінціального типу з високою дугою і шипом зверху; 8 бронзових фібул «римського арбалетного» типу; фрагменти трьох бронзових «дугоподібних» фібул; 12 бронзових булавок з верхнім кінцем, загнутим у вушко; 2 плоскі бронзові браслети з кінцями, загнутими трубочкою; бронзовий браслет із змінними голівками на кінцях; куски бронзових браслетів, гладких і витих; 4 бронзові кільцевидні пряжки; бронзова ліровидна пряжка; бронзовий наконечник пояса; 2 бронзові бляшки — прорізана і у вигляді розетки, а також частина тонкої бляшки з відтиснутим крапковим орнаментом; срібна лунниця, на звороті якої є «скобочки» для вставки скла чи каменя; 3 бронзові прорізані бубонці; бронзовий циліндрик.

Особливий інтерес становлять для нас предмети, записані під № 92—102. Під номером 102 записані «куски бронзових тонких полос, гранованих паличок і уламків, що лишились від виробництва дрібних виробів». Ці знахідки свідчать про існування в районі с. Грищинців у давні часи виробництва бронзових речей. Можливо, якесь відношення до виробництва дрібних речей мають також знахідки, записані під номером 92—101. Це «бронзові тонкі плоскі шипчики з засувним колючком», «дві пари бронзових дротяних шипчиків», «два бронзові дротяні привісні шила» з вушком, «чотири тонкі бронзові стержні різної величини, із чотиригранного дроту; на обох кінцях потовщені гранчасті головки».

Наведені знахідки свідчать про існування в Грищинцях майстерні для виготовлення дрібних бронзових виробів, зокрема прикрас. Трудніше з певністю встановити час існування цієї майстерні. Хоч названі предмети і записані в розділі «Древності часу переселення народів», проте лишилось невідомим, в яких комплексах вони були знайдені. Тому цілком правомірно може виникнути сумнів щодо належності залишків виробництва саме до цього часу.

У зв'язку з цим звернемося ще раз до знахідок із Грищинців, безпосередньо не зв'язаних з виробництвом. Згадані вище, перелічені в каталозі речі «часу переселення народів» можуть бути доповнені ще деякими знахідками, про які ми дізнаємось з інших джерел. В праці С. В. Коршенка⁶ наведені давні записи в інвентарному каталозі Музею древностей Київського університету та в інвентарній книзі міського музею. З першого запису ми дізнаємось, що в 1902 р. в Музей древностей Київського університету надійшла колекція речей, зібраних на полях коло с. Грищинці. В числі різночасових знахідок були: «глиняний горщик двохвилої форми латенського типу, подібний до знайдених у За-

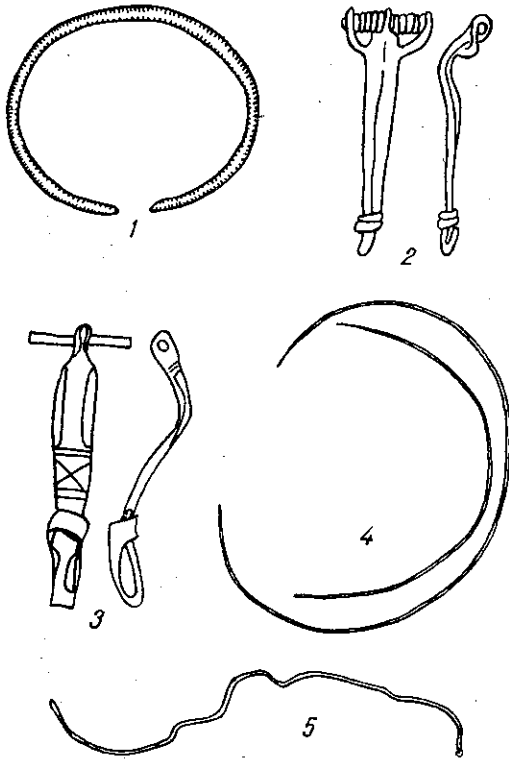
³ Т. Пассек, Пороська археологічна експедиція 1945 р., АП, I, 1949, стор. 211—220.

⁴ «Каталог виставки XI археологического съезда в Киеве», 1899, стор. 14—16, 48—49, 61—62, 79, 105—106.

⁵ Там же, стор. 79, № 54—102.

⁶ С. В. Коршенко, Материалы для составления карты распространения культуры полей погребений на территории УССР, Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 80—82, № 112.

«рубинця», «частина бронзової ажурної великої фібули, прикрашеної червоною емаллю», «фрагмент бронзової фібули так званого готського типу з пунктирним орнаментом», а також стріли, намисто, браслети та інші прикраси. В другому запису знаходимо відомості про нерідкі знахідки в Гришинцях фібул латенського та арбалетного типів. До Великої Вітчизняної війни в Київському державному історичному музеї зберігалось 18 фібул із Гришинців — середньолатенська, пізньолатенська, 3 сильно профільовані, фібула з чотиригранною в розрізі спинкою і круглим наверхником, решта — арбалетного типу, а також браслет з розімкненими кінцями у вигляді зміїних голівок⁷. Велику кількість різних предметів придбав у Гришинцях О. О. Бобринський. Все це випадкові знахідки різних часів, серед яких були: бугорчате кільце, кільцевидна пряжка без язичка, фібула без голки, дві «цвяхоподібні голки» та римські монети Антоніна і Фаустіни⁸.

1—3 — зразки бронзових виробів, знайдених в с. Гришинці; 4 — кільцевидні куски дроту із Зарубинецького могильника; 5 — кусок дроту із Корчуватівського могильника.

лети: один з незімкненими кінцями (рис. 1, 1)¹⁰, другий із зміїними голівками на кінцях.

Разом — принаймні чотири десятки прикрас. Така кількість прикрас є значною для поселень розглядуваного періоду. На відміну від могильників, на поселеннях зарубинецького та черняхівського типів звичайно знаходять поодинокі прикраси навіть при широких площах

⁷ В. П. Петров, Зарубинецький могильник, МИА, № 70, стор. 55, рис. 8; його ж, Культура полів поховань на Україні, Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 300—306, табл. VII—VIII; Е. В. Махно, Пам'ятники черняхівської культури на території УССР, МИА, № 82, стор. 56.

⁸ А. А. Бобринський, Отчет о раскопке в Киевской губернии в 1912 г., ИАК, в. 54, стор. 103—106, рис. 17, 19.

⁹ Із збірок В. П. Петрова (В. П. Петров, Культура полів поховань на Україні). Одна з фібул, знайдених в Гришинцях, виготовлена з заліза.

¹⁰ Зберігається в КДІМ.

розкопок. Наведемо кілька прикладів знахідок металевих прикрас на черняхівських поселеннях Середнього Подніпров'я. Так, на поселенні в с. Ягнятині знайдено бронзову та срібну фібули та уламок бронзової пряжки¹¹; на поселенні в с. Микільському — бронзову підвіску¹²; на поселенні в с. Леськи — залізну фібулу і підвіску, 2 бронзові фібули та уламок бронзового дзеркальця; на цьому ж селищі знайдено 3 бронзові стерженьки, можливо заготовки для виготовлення бронзових прикрас¹³.

Якщо ж врахувати, що прикраси із Гришинців являють собою випадкові знахідки, кількість їх стає ще більш показовою. Порівняно велика кількість прикрас, знайдених у Гришинцях, до того ж без проведення систематичних розкопок, є додатковою підставою для припущення про існування в цьому місці в період між рубежем нашої ери та серединою I тис. н. е. майстерні для виробництва в значному розмірі дрібних бронзових прикрас.

Розглянемо ще одну групу знахідок, які, можливо, також можуть бути пов'язані з місцевим виробництвом прикрас. До цих знахідок належать куски бронзового дроту (призначення яких остаточно не з'ясовано, виявлені в могильниках кінця I тис. н. е. та рубежа нашої ери. В Корчуватівському могильнику під Києвом в трьох похованнях були знайдені витки бронзового дроту. В похованні № 31 над мискою, всередині якої знаходилась маленька посудина, був виявлений уламок тонкого бронзового дроту довжиною 16 см (рис. 1, 5)¹⁴. В похованні № 60 на дні урни, серед перепалених кісток, знаходились разом з двома бронзовими фібулами куски бронзового потовщеного дроту, частково скрученого в моток¹⁵. В похованні № 65 в урни серед перепалених кісток трапився невеликий уламок бронзового дроту¹⁶. В першій короткій публікації могильника автор розглядав знайдені куски бронзового дроту як заготовки для виготовлення фібул¹⁷. В наступній повній публікації могильника автор говорить про можливість двоякого призначення кусків дроту: вони могли служити для виготовлення фібул, а також могли бути залишками бронзових спіральних браслетів, які потерпіли від вогню при трупоспаленні¹⁸.

В Зарубинецькому могильнику були знайдені чотири кільцевидні куски бронзового дроту¹⁹. В. П. Петров в публікації матеріалів Зарубинецького могильника обстоює думку, що ці знахідки — браслети, а не сировина чи півфабрикати, зв'язані з виробництвом, як можна було б гадати²⁰. Кусок бронзового дроту діаметром 1 мм і довжиною 15 см, був виявлений в трупоспаленні Суботівського могильника²¹.

Браслети зарубинецького часу відомі нам на Середньому Подніпров'ї поки що в дуже невеликій кількості. Дротяні браслети, крім Зару-

¹¹ Є. В. Махно, Ягнятинська археологічна експедиція, АП, т. III, 1952, стор. 164.

¹² А. Т. Брайчевская, Черняховские памятники Надпорожья, МИА, № 82, стор. 162.

¹³ А. Т. Брайчевская, М. Ю. Брайчевский, Раскопки в с. Леськах близ Черкасс, КСИА, в. 8, 1959, стор. 52, табл. II, 8, 14, 15, 18, 19.

¹⁴ И. М. Самойловский, Корчеватовский могильник, МИА, № 70, стор. 76, табл. VIII, 116.

¹⁵ Там же, стор. 79.

¹⁶ Там же.

¹⁷ И. М. Самойловский, Корчеватовский могильник, Археология, I, 1947, стор. 105.

¹⁸ И. М. Самойловский, Корчеватовский могильник, стор. 73.

¹⁹ В. В. Хвойко, Поля погребений в Среднем Приднепровье, ЗРАО, т. XII, в. 1—2, новая серия, СПб., 1901, стор. 183; В. П. Петров, Зарубинецкий могильник, стор. 35, 49, рис. 4, 9—12.

²⁰ В. П. Петров, Зарубинецкий могильник, стор. 49.

²¹ Е. В. Максимов, Памятники зарубинецкого типа в с. Субботове, КСИА, в. 9, 1960, стор. 37.

бинців, були знайдені в Вишеньках²² та в Суботові²³. Бронзові спірально-видні браслети виявлені в Чаплинському могильнику Верхнього Подніпров'я²⁴, кілька бронзових браслетів — на Чаплинському городищі²⁵. В зарубинецьких пам'ятках Верхнього Подніпров'я відомі також дротяні вискові прикраси²⁶. Два «браслети», що походять із Зарубинців (рис. 1, 4), не являють собою прямої аналогії названим прикрасам. Вони значно тонші діаметром, не мають певної чіткої форми і спірально враження незакінчених виробів. Характер бронзових кілець Зарубинецького могильника не можна вважати остаточно з'ясованим, і припущення, що це якісь незакінчені вироби, не може вважатись остаточно спростованим. Ще менше даних розглядати як попсований браслет кусок дроту з Корчуватівського могильника (рис. 1, 5). Куски бронзового дроту, знайдені в могильниках зарубинецького типу, як і знахідки в Грищинцях, треба мати на увазі при вивченні історії ювелірного ремесла Середнього Подніпров'я.

Які ж прикраси в першу чергу слід віднести до місцевих виробів, ґрунтуючись на наведених вище матеріалах та на аналізі речового інвентаря пам'яток розглядуваного періоду? Характер знахідок, які можна розглядати як заготовки або відходи виробництва та як знаряддя (куски бронзового дроту, «стерженьки», «тонкі полоски», «грановані палички», «тонкі шпичики»), свідчить, що це були дрібні бронзові прикраси — булавки, дротяні браслети та вискові прикраси, відомі нам з могильників зарубинецької культури і знахідок із Грищинців, та інші прикраси. До місцевих виробів слід зарахувати і певні типи фібул. Звичайно, не всі фібули, знайдені в Грищинцях, можна з достатньою підставою розглядати як зразки місцевої продукції. Знайдена тут фібула, з сильно вигнутою чотиригранною спинкою, кулястим виступом згорі і пластинчастим приймачем, провінціально-римського типу²⁷, очевидно, належить до привізних виробів. Нема достатніх підстав і для зарахування до числа виробів Середнього Подніпров'я знайдені в Грищинцях сильно профільовані фібули, які були поширені в Наддунайщині²⁸, а на східно-слов'янських землях — у Верхньому Подністров'ї²⁹; в Середньому Подніпров'ї фібули цього типу зустрічаються рідко. Інша справа з фібулами так званого арбалетного типу, представленими в Грищинцях 12 екземплярами. Арбалетні фібули з підв'язаним приймачем належать до найпоширеніших бронзових виробів Середнього Подніпров'я. За одностайною думкою дослідників кінця ХІХ та початку ХХ ст., цей тип виник на рубежі нашої ери в містах Північного Причорномор'я³⁰. Такої ж думки додержуються сучасні радянські дослідники³¹.

²² В. П. Петров, Зарубинецький могильник, стор. 55, рис. 7, 10.

²³ Е. В. Максимов, Памятники зарубинецького типа в с. Субботове, стор. 35, 37, рис. 6, 6, 10.

²⁴ Ю. В. Кухаренко, Чаплинський могильник, МИА, № 70, стор. 170, табл. VIII, 2.

²⁵ П. Н. Третьяков, Чаплинское городище, МИА, № 70, стор. 142, рис. II, 2, 5, 20.

²⁶ Такими висковими прикрасами, очевидно, були два «браслети» із Вишеньок (В. П. Петров, Зарубинецький могильник, стор. 55, рис. 7, 9, 11). Автор називає ці прикраси браслетами. Проте спіральний завиток всередині кільця не дозволяв використовувати їх як браслети.

²⁷ O. Almgren, Studien über nordeuropäische Fibelformen, Stockholm, 1897, стор. 88, 89, 110, табл. VIII, 187—191; B. Svoboda, Cechy a římské Imperium, Praha, 1948, стор. 164—168, табл. XXI.

²⁸ Там же, стор. 36.

²⁹ М. Смішко, Доба полів поховань в західних областях УРСР, Археологія, II, 1948, стор. 106.

³⁰ O. Almgren, вказ. праця, стор. 72—74; M. Ebert, Zur Geschichte der Fibel mit umgeschlagenem Fuss, Prähistorische Zeitschrift, B. III, H. 3—4, 1911; А. П. Калитинский, О некоторых формах фибулы из южной России, «Seminarium Kondakovianum», I, Prague, 1927, стор. 202.

³¹ А. І. Фурманська, Фібули з розкопок Ольвії, Археологія, VIII, 1953, стор. 84, 93.

Арбалетні підв'язані фібули проникають у Середнє Подніпров'я ще на початку нашої ери³² і набувають великого поширення в III ст. н. е.³³, стаючи на якомусь етапі в цій області місцевими виробами. Дуже поширеним в Середньому Подніпров'ї був і близький до арбалетного підв'язаного типу фібул тип арбалетний з пластинчастим приймачем. Підставою для твердження про місцеве виготовлення арбалетних фібул є не тільки факт масового поширення їх у Середньому Подніпров'ї і знахідки їх у великій кількості в Гришинцях, а й ще таке явище. Тип арбалетовидної фібули в дещо зміненому вигляді продовжує існувати у населення Східної Європи дуже довго після падіння Римської імперії і після загибелі римської культури та більшості античних міст Північного Причорномор'я. Арбалетовидні фібули були знайдені серед прикрас VI—VIII ст. н. е. у Надпоріжжі³⁴ та в катакомбах Салтівського могильника VIII—X ст.³⁵ Ці факти свідчать про виготовлення арбалетних фібул населенням широких територій Східної Європи на протязі тривалого періоду.

Звертаємо увагу ще на одну особливість металообробного ремесла населення лісостепової смуги Східної Європи на рубежі нашої ери та в першій половині I тис. н. е. Для цього періоду відомо кілька пунктів з залишками залізоплавильного ремесла. Біля с. Ново-Покровки, Чугуївського району, Харківської області, в 1936 р. І. Ф. Левицьким був розкопаний залізоплавильний комплекс, що складався з горна і будівлі, яка, очевидно, використовувалася ремісником для підсобних робіт і як житло³⁶. На основі стратиграфічних даних споруду можна віднести до періоду між пізньоскіфським часом і серединою I тис. н. е. (І. Ф. Левицький датував горно I—II ст. н. е.). Горно прекрасно збереглося, завдяки чому ясна конструкція аналогічних споруд, виявлених в інших місцях, які збереглися гірше. Споруджене з глини (висотою до 1 м), овальне в плані і конусовидне в розрізі, горно містилося в неглибокій квадратній ямі, так що отвори для сопел виходили якраз на поверхню давнього ґрунту³⁷.

В с. Милановичі Мацеївського району, Волинської області, при земляних роботах були виявлені «ями» із «стінками, обмазаними глиною, разом з залишками склепіння». Всередині ям знаходились уламки глиняного посуду, великі куски залізної руди і «сплави» заліза. Розкопані споруди були визначені як правильні горна і датовані пізньолатенським часом³⁸. Відкриті пам'ятки, очевидно, належать до типу новопокровської споруди: це горна, нижня частина яких знаходилась в ямах. Уламки посуду свідчать про те, що на дно горнів ставились посудини, куди стікало під час плавки заліза. Численні відходи залізоплавильного виробництва у вигляді шлаків були виявлені майже на всій площі черняхівського поселення в с. Іванківці, Новоушицького району, Хмельницької області, відкритого в 1950 р. на місці знахідки трьох кам'яних язичеських ідолів³⁹. Місцями в розкопах зустрічались прошарки попелу,

³² В. П. Петров, Зарубинецький могильник, стор. 45—48, рис. 3, 5.

³³ Зустрічаються майже в усіх відомих більш-менш широко досліджених пам'ятках черняхівської культури.

³⁴ О. В. Бодяньський, Археологічні дослідження в Надпоріжжі 1952 р., Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 51—52, табл. V, II, 14.

³⁵ Розкопки Д. Т. Березовця, 1959—1960 рр.

³⁶ А. Т. Брайчевская, Железоплавильный горн в Новой Покровке, КСИА, в. 6, 1956.

³⁷ Можливо, горно являло собою перехідний тип між примітивними «вовчими ямами» для плавки заліза і наземними горнами з дуттям.

³⁸ Z otchłani wieków, т. IX, з. I, 1934, стор. 18—19; М. А. Тиханова, Культура западных областей Украины в первые века н. э., МИА, № 6, 1941, стор. 266.

³⁹ В. И. Довженок, Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье, КСИИМК, в. XLVIII, стор. 140; М. Ю. Брайчевский, Древнеславянское святилище в с. Иванковцы на Днестре, КСИИМК, в. 52, стор. 44—45, 52;

скупчення залізних шлаків, кусків кричного заліза, вапнякового каміння та печини, під якими знаходились поглиблення з перепаленими стінками (на думку учасників експедиції, гнізда горнів); значна кількість шлаків була виявлена і в одній з відкритих будівель. Велика кількість знахідок, пов'язаних з кричною справою, свідчить про те, що на поселенні жили металурги. На черняхівському поселенні в с. Острів, Дубенського району, Ровенської області, в 1948 р. було зібрано значну кількість шлаків і криць, що зберігали часом форму посудин, а також знайдено уламок сопла від сиродутого горна⁴⁰.

Цікаво відзначити, що в усіх названих вище пунктах були виявлені залишки лише одного виду ремесла. Як свідчать знахідки на Більському⁴¹ і Кам'янському⁴² скіфських городищах, металообробне ремесло в скіфську епоху ще не розділилося на залізобробне і мідноливарне. На цих городищах в одному місці, часом в межах однієї майстерні, знаходили залишки і кричного, і ковальського, і мідноливарного виробництва. Знаходження в пам'ятках рубежу нашої ери та першої половини I тис. н. е. залишків одного виду ремесла, пов'язаного чи з плавкою заліза, чи з виготовленням прикрас, дозволяє припустити, що в цей період металургія і виробництво прикрас були самостійними ремісничими галузями і розміщувалися на різних поселеннях. Отже, виготовлення прикрас в цей час уже існувало як самостійне ремесло. Звичайно, це припущення, як і інші, висловлені в даній праці, мають бути перевірені і доповнені новими дослідженнями.

Локалізація знахідок, що можуть бути пов'язані з виробництвом бронзових прикрас у Середньому Подніпров'ї, зокрема в області Нижнього Поросся, сама по собі є показовою. Саме ця область в наступну епоху V—VIII ст. н. е. стає центром виготовлення прикрас. Тут, головним чином, концентруються численні «антські» скарби і окремі прикраси, які свідчать про велике піднесення місцевого ювелірного ремесла. Очевидно, джерела цього явища слід шукати в попередній епосі.

В. Й. Довженок, Звіт про роботу Дністрянської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР 1952 р., Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 3, 12—17.

⁴⁰ М. Ю. Брайчевський, Розвідка слов'янських пам'яток на Волино-Подільському прикордонні, АП, т. III, 1952, стор. 402.

⁴¹ Б. Н. Граков, Литейное и кузнечное ремесло у скифов, КСИИМК, в. XXII, стор. 42—47.

⁴² Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, 1954, стор. 115—128.